

LIRIK PSIXOLOGIZM VA BADIY TAFAKKUR UYG'UNLIGI

Sh. P. Usmonov

Qarshi davlat universiteti

*Yangi o'zbek adabiyoti va adabiyot nazariyasi kafedrası
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya: Maqolada mazkur kategoriyaga nisbatan turli shakldagi terminlar qo'llangani e'tiborga molik. Xususan, o'zbek adabiyotshunosligida mazkur kategoriyaning "insonning badiiy konsepsiyasi", "shaxs konsepsiyasi", "inson konsepsiyasi" kabi turli shakldagi terminlarini uchratish mumkin. Zamonaviy o'zbek she'riyati mumtoz va yangi o'zbek she'riyatining eng yaxshi an'analarini davom ettirgani holda jahon adabiyoti buloqlaridan ham suv ichyapti.

Kalit so'zlar: inson konsepsiyasi, traditsionalistik, tarixiy tiplari, mifopoetik, badiiy tafakkur.

Abstract: It is noteworthy that the article uses terms of different forms in relation to this category. In particular, in Uzbek literary studies, one can find various terms of this category, such as "artistic concept of a person", "personal concept", "human concept". Modern Uzbek poetry continues the best traditions of classic and new Uzbek poetry, drinking water from the springs of world literature.

Key words: human concept, traditionalist, historical types, mythopoetic, artistic thinking.

Аннотация: Примечательно, что в статье используются термины разной формы по отношению к данной категории. В частности, в узбекском литературоведении можно встретить различные термины этой категории, такие как «художественная концепция человека», «личностная концепция», «человеческая концепция». Современная узбекская поэзия продолжает лучшие традиции классической и новой узбекской поэзии, пьет воду из источников мировой литературы.

Ключевые слова: человеческая концепция, традиционалист, исторические типы, мифопоэтика, художественное мышление.

Har qanday ijodkor badiiy tafakkurining shakllanishi uchun diaxron va sinxron ahamiyatga ega bo'ladi. O'zi tomonidan yaratilajak badiiy asarning qanday darajada bo'lishi ijodkorda shakllangan badiiy tafakkur va uning iste'dodiga bog'liq bo'ladi. Ular o'rtasida vorisilik, uzviylik davom etib kelayotir. Zamonaviy o'zbek she'riyati mumtoz va yangi o'zbek she'riyatining eng yaxshi an'alarini davom ettirgani holda jahon adabiyoti buloqlaridan ham suv ichyapti.

Shu o'rinda mazkur kategoriyaga nisbatan turli shakldagi terminlar qo'llangani e'tiborga molik. Xususan, o'zbek adabiyotshunosligida mazkur kategoriyaning "insonning badiiy konsepsiyasi", "shaxs konsepsiyasi", "inson konsepsiyasi" kabi turli shakldagi terminlarini uchratish mumkin. Izohli lug'atlarga ko'ra «inson» va «odam» so'zlari ma'no jihatdan keskin farq qilmasada, ular iste'molda farqlanadi. Ya'ni «inson» ko'p hollarda «shaxs» so'ziga sinonim qo'yiladiki, bu uni ijtimoiy-axloqiy hodisa sifatida gavdalantiradi. Tabiiy fanlanlarga oid adabiyotlarda esa «odam» so'zini qo'llash an'anaga aylangan. Bunday adabiyotlarda biz «odam»ni shaxs sifatida emas, biologik mavjudot sifatida tushunishga odatlanganmiz. Bu mulohazalarimizni tilshunoslik nuqtai nazaridan aniq dalillay olmasakda, mazkur tadqiqotda inson – shaxs, odam – biologik mavjudot sifatida talqin etilganini alohida qayd etishga zarurat sezamiz. Zero, ishda "inson konsepsiyasi", "insonning badiiy konsepsiyasi" yohud "shaxs konsepsiyasi" terminlari ayni bir ma'noni anglatadi.

Badiiy tafakkur inson tafakkuri bilan o'zaro aloqadorlikda rivojlanadi. Ya'ni insonning tarix sahnasidagi ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyoti to'g'ridan-to'g'ri badiiy adabiyotga ko'chib o'tadi. Bizning muayyan ijtimoiy shart-sharoitida shakllangan dunyoqarashimiz, borliqdagi maqomimizni qanday belgilashimiz shu davr paradigmasini shakllantiradi: "Insoniyat tarixi – paradigmalarni almashuvdir. Inson, o'z oldiga qo'ygan oliy maqsadi qadrsizlanayotganini sezgach, yangi maqsadlarini ko'zlaydi va unga qarab intiladi". Shakllangan yangi paradigma esa konseptual ravishda, avvalo, badiiy adabiyotda

bo'y ko'rsatadi. Demak, biz «inson kim?» savoliga javob izlash asnosida butun tarixni davrlashtirish bilan birga, adabiyotning tadrijiy taraqqiyot yo'lini ham yaxlit xaritada ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Dunyodagi yetakchi adabiyotshunoslar fikriga ko'ra, “badiiy tafakkurning eng umumiy va barqaror uchta asosiy turi mavjud:

- 1) arxaik yoki mifopoetik;
- 2) traditsionalistik yoki normativ;
- 3) individual-ijodiy yoki tarixiy tiplari”

Badiiy tafakkurning arxaik (mifopoetik) bosqichi paleolit davridan boshlab antik Yunonistonda miloddan avvalgi VII–VI asrlar, Sharqda esa milodiy I asrgacha davom etadi.

Traditsionalizm (normativ poetika) bosqichi Yevropada miloddan avvalgi VI – V asrlardan XVIII asr o'rtalarigacha, Sharqda esa milodiy I asrdan XIX asr oxiri – XX asr boshlarigacha davom etib, eng uzoq muddat — ikki yarim ming yillik davrni qamrab oladi.

Individual-ijodiy bosqich Yevropada XVIII asr o'rtalaridan, Sharqda XIX asr oxiri – XX asr avvalidan boshlanib, hozirga qadar davom etmoqda.

Biz yuqorida sanab o'tgan tarixiy bosqichlar va badiiy tafakkur bosqichlarining bu qadar uyg'un kelishi, albatta, tasodif emas. Sababi, adabiyotshunoslik muayyan davr adabiyotini o'rganar ekan, avvalo, shu davr ijtimoiy-tarixiy sharoitini hisobga oladi. Chunki «har bir davr adabiyotining rivojlanish darajasi, undagi turfa adabiy hodisalar ko'p jihatdan ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq bo'ladi. Ijtimoiy-tarixiy sharoit deganda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ma'rifiy holati tushuniladiki, bular bari badiiy adabiyot taraqqiyotining tashqi omili sanaladi» . Shunday ekan, inson konsepsiyasi bir vaqtda ham adabiy-falsafiy, ham ijtimoiy kategoriyadir.

Badiiy tafakkurning mifopoetik bosqichga xos asosiy xususiyat sifatida sinkretiklik ko'rsatiladi. Sinkretizm yunoncha «farqlamaslik» so'zidan olingan bo'lib, butun borliqni yaxlit tushunish demakdik. Sinkretizm – “inson tafakkurining hali bo'linmagan holati” . Ya'ni “tabiat bilan insonni, so'z bilan u anglatgan

narsani, «men» bilan «o'zga»ni, hayotiy amal bilan san'atni farqlamasdan qabul qiladigan, hali abstrakt fikrlash va refleksiya (o'zini anglash)ga qobil bo'lmagan ongga xos tafakkur nazarda tutiladi”

. Arxaik bosqichda san'at ham bir butun hodisa bo'lgan. Bu davrda san'atning turlari, umuman, ularni turlarga ajratuvchi chegara mavjud emasdi. Shu ma'noda, san'atshunoslar sinkretizm istilohini san'atning qadimiy, hali turlarga xos spetsifik xususiyatlar bo'y ko'rsatmagan shakliga nisbatan ham qo'llaydilar

Arxaik bosqichda “inson tafakkurining hali bo'linmagan”ligi, paleolit davrining shart-sharoitlari bilan bevosita bog'liq. Zero yuqorida ham qayt etganimizdek, bu davrda inson ongi serqirra ijtimoiy munosabatlar asosida emas, tabiatning tabiiy hodisalari, tabiiy shart-sharoitlari ta'sirida rivojlangan. Shu omil tufayli, inson o'zini tabiatning ajralmas bir qismi sifatida his qila olardi, xolos. Biz buni eng qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Yirik folklorshunos Olga Freydenberg mifga “tafakkurning beixtiyor shakli” deya ta'rif beradi. Darhaqiqat, qadimgi insonlar miflarni qastdan yaratmaganlar. Miflar odamlarning kundalik hayotidagi urf-odatlar va rituallari doirasida o'z-o'zidan, mavjud udumlarning bayoni sifatida paydo bo'lgan.

Traditsionalizm badiiy tafakkur taraqqiyotida nisbatan eng uzoq muddat, qariyb, ikki yarim ming yil hukm surgan bosqichdir. Mazkur bosqichning bu qadar uzoq muddat davom etgani asrlar davomida ijtimoiy shart-sharoitning deyarli o'zgarmagani, feodal tuzimning barqarorligi, mustahkam diniy e'tiqod, jamiyatlararo kommunikatsiyaning sustligi, ilf-fan inqilobining “kechikkani” kabi qator omillar bilan bog'lanadi. Ta'kidlash zarurki, traditsionalizmning ikki yarim ming yillik umri dunyo madaniyati tarixidagi umumiy hisob bo'lib, u alohida olingan sivilizatsiyalarda bu qadar uzoq yashamagan. Ijtimoiy shart-sharoitning o'zgarishi, yangi paradigma va inson konsepsiyasining shakllanishiga qarab traditsionalizm G'arb-u Sharqda turli davrlarda, turlicha vaqt chegaralarida dominantlik qilgan.

Mifopoetik bosqichda sinkretizm muhim ahamiyat kasb etgan bo'lsa, traditsionalizmga kelib san'at turlari o'zidagi spetsifik jihatlarni yaqqol ko'rsata

boshladi. Jumladan, adabiyot ham alohida soha sifatida shakllandi.

Traditsionalizmni farqlovchi eng muhim jihat ijodiy jarayonda an'anaviylikning ustun turishidir. Xususan, Sharq mumtoz adabiyotida ijodkor mavzuni yoritishda imkon qadar ijtimoiylikdan qochadi, ifodada zamon va makon uyg'unligini ta'minlamaydi, qolaversa, talqinda o'ziga xoslikka intilmaydi. Ya'ni bu davr ijodkorlari o'zining shaxsiy kechinmalarini, an'anadan keskin farq qiluvchi fikr va g'oyalarini ilgari surmagan. Professor D.Quronov bu haqda shunday yozadi: "...garchi mumtoz she'rda ko'ngil izhori asosan "men" tilidan berilsa-da, haqiqatda uning ortida muayyan bir shaxs emas, ko'proq o'quvchiga avvaldan tanish lirik subyektlardan biri – oshiq, mutafakkir, nosih yo zamonadan kuygan jabrdiyda namoyon bo'laveradi. Ayni hol jamiyatda shaxs maqomi kuchaygan sharoitga muvofiq emas". Xuddi shu omillar Sharq mumtoz adabiyotida muallif shaxsiyatiga ham parda tortadi. Ba'zan muallif yozgan asariga o'z imzosini ham qo'ymagan. Zero, olamni faqat diniy-axloqiy mezonlar asosida tushungan inson, tabiiy ravishda, hayotini qat'iy an'analar asosiga qurgan. Bu davr estetik qarashlarining birlamchi haqiqati sifatida dunyoning foniy ekanligi aytilgan, san'atkor uchun chinakam go'zallik esa olam va odamning botini hisoblangan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, badiiy tafakkurdagi traditsionalizm Sharqda G'arbga nisbatan ancha uzoq muddat davom etadi. Xususan, milliy adabiyotimizda mumtoz adabiyot an'analari XX asr boshlarigacha davom etgani ma'lum. Bu vaqtga kelib ma'rifatchilik, sentimentalizm, romantizm kabi bosqichlardan o'tib kelgan G'arb badiiy tafakkuri realizm va modernizm ta'sirida sayqal topayotgandi. Bizda mazkur bosqichlarning ancha kech boshlangani, balki, qurama shaklda, bir vaqtning o'zida namoyon bo'lgani ijtimoiy shart-sharoit va kommunikatsiya bilan bog'liq. Zero, Turkistonda XX asrning boshlariga kelibgina an'anaviy badiiy tafakkur qobig'idan chiqish imkonini beruvchi ijtimoiy-shart sharoit vujudga keldi.

XX asr boshlarida ijtimoiy-madaniy hayotimizda sodir bo'lgan tub burilishlar, xususan, davriy nashrlarning paydo bo'lishi, jadidlar harakatining yuzaga kelishi, xorijiy adabiy oqimlarning ta'siri natijasida birin ketin realistik asarlar dunyo yuzini ko'ra boshladi. Professor D.Quronov XX asr avvalida badiiy tafakkurda kechgan

yangilanishning bosh omilini shunday izohlaydi: “Hamma gap XX asr boshlari Turkiston jamiyatida shaxs maqomining o‘zgargani, insonning ijtimoiylashganida. Sodda qilib aytsak, Turkiston kishisi jamiyatning ahvoli, buguni va ertasi, mavjud holning sababi – xullas, siyosat haqida bosh qotiradigan bo‘ldi”. Haqiqatan ijtimoiy hayotda sodir bo‘layotgan keskin o‘zgarishlar shu ijtimoiylikning bir bo‘lagi – ijodkor shaxsini chetlab o‘tmadi. Endi ijodkorning inson haqidagi, uning olamdagi o‘rni va maqomi haqidagi tasavvurlari o‘zgardi. Shunga mos ravishda, adabiyotda olam va odam munosabatlari haqidagi badiiy konsepsiya (inson konsepsiyasi) yangilanishi natijasida individual-ijodiy badiiy tafakkur bosqichiga o‘tildi.

Individual-ijodiy badiiy tafakkur bosqichning asosiy farqlovchi xususiyati realistik ifodadir. An’anaviy qoliplar ta’siridan chiqqan ijodkor olamni individual tarzda badiiy mushohada qila boshladi. Adabiyot voqelikka, ijtimoiy hayotga yuzlandi. Badiiy mushohada obyektini san’atkor ko‘ngilidan chiqib, voqelikka ko‘chib o‘tdi. Bu esa tabiiy ravishda badiiy obrazning, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarning realistik ifodasini talab qilardi. Shu ma’noda biz Cho‘lponning “Qurboni jaholat”, “Do‘xtir Muhammadyor”, Qodiriyning “Juvonboz”, “Uloqda” kabi hikoyalari, Hamzaning “Yangi saodat”, Ayniyning “Buxoro jallodlari” qissalari, Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanlariga nafaqat o‘zbek nasrining tamal toshi, balki adabiyotimizda zamonaviy inson konsepsiyasining asosi sifatida qarashimiz mumkin.

Individual-ijodiy badiiy tafakkur zamonaviy o‘zbek adabiyoti deb ataluvchi katta bir bosqichni qamrab olgan bo‘sa-da, bu bosqichning o‘zi ham bir necha davrlarga ajralishini unutmashimiz darkor.

Adabiyotlar ro‘yxati :

1. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: “O‘zbekiston”, 2002.
2. Adabiyot nazariyasi. 2 jildlik. 1-jild. – T.: “Fan”, 1978.
3. Adabiyot nazariyasi. 2 jildlik. 2-jild. – T.: “Fan”, 1979.
4. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. Birinchi jild. – T.: “Fan”, 1990.
5. Afoqova N. Abdulla Oripov lirikasida badiiy san’atlar. – Buxoro: 1995.
6. Afoqova N. Jadid she’riyati poetikasi. – T.: “Fan”, 2005.